

Os gafos de Baiona entre sufraxios e iluminación (1389)

Xulián Maure Rivas

RESUMO

A copia dunha manda testamentaria do século XIV permítenos descubrir unha xerarquía de valores dun clérigo razoeiro de Baiona e a estrutura eclesiástica desta vila, onde queda manifesta a condición de monumento dun simple documento notarial redactado en lingua galega.

ABSTRACT

copy of a will from the 14th century shows a certain structure of ecclesiastic values in the village of Baiona. This document also contains a sample of an official document written in the Galician language.

INTRODUCCIÓN

Esta *Revista de Estudos Miñorans* vén editando unha serie de documentos medievais da igrexa de Santa María de Baiona. Cando xa van publicados oito documentos, o primeiro do ano 1274 e o último de 1561, cómpre reflexionar sobre o valor social deste traballo divulgador. Estes documentos, tamén chamados instrumentos, son parte dos materiais da nosa memoria colectiva e da nosa historia, que é a mesma memoria trata-da con métodos científicos. Non teríamos esta riqueza patrimonial se os documentos non estivesen arquivados nas institucións eclesiásticas, primeiro durante séculos na colexiata de Baiona e finalmente no Arquivo Diocesano de Tui.

O documento que hoxe editamos apareceu xa en 1997 nunha publicación de Mª Carmen Sánchez Carrera. No apéndice documental de *El Bajo Miño en el siglo XV-El espacio y los hombres* (Sánchez, 369) recóllense corenta e cinco documentos desta colexiata de Baiona, entre os que aparecen estas catro liñas de referencia ao traslado dunha cláusula da manda e testamento de Pero Vidal, que fora clérigo razoeiro na dita igrexa.

Año de 1389....

Original en muy mal estado de lectura. Tiene 210 x 145 mm.

Era de mill e quatrocentos e vinte e sete annos (...) ⁽⁴⁾Gomes Martines notario iurado por el rey em Bayona de Minnor (...) ⁽⁵⁾presente Iohan (...) ⁽⁶⁾des e Ruy Gomes pescador desta dita villa (...) ⁽⁷⁾e Pero Vidal clergo rasoeiro que foy da iglleia de Santa Maria de Bayona (...)

- 4.- faltan unas veinte y tantas letras que están ilegibles. En general lo está todo el documento.
- 5.- no se leen unas treinta letras
- 6.- no se leen cuatro letras
- 7.- como en la primera línea.

Hoxe, grazas ás novas tecnoloxías, pódense mellorar as posibilidades de lectura do noso patrimonio documental, sempre que nos arquivos faciliten o tratamento informático dos seus fondos, que independentemente de quen sexan os seus propietarios, teñen protexido por lei o seu carácter público¹. Por sorte, grazas a unha fotocopia facilitada no século pasado polo actual cronista oficial de Tui, Ernesto Iglesias, e o tratamento informático dun programa de gráficos, hoxe podemos ter e ler o documento íntegro.

NORMAS DE TRANSCRIPCIÓN E LECTURA

Para unha cómoda lectura do texto é conveniente ter presente os seguintes criterios de transcripción.

- As maiúsculas e minúsculas obedecen ós criterios da normativa actual. O mesmo vale para o sistema de acentuación.
- Hai palabras que levan supraescrito un ^t como en «mill^t» ou en «anos^t». É para indicar que no orixinal manuscrito levan un til de abreviación que non ten correspondencia fonética.

- O dígrafo <ll> pode corresponder tanto ó fonema palatal lateral /ʎ/, que aparece na palabra «lle» como ó fonema alveolar lateral /l/, presente nas palabras «mill» «villa» ou «clausulla» que deben pronunciarse [mil], [bila] ou [klausula].
- As palabras abreviadas transcribíense na súa forma plena, indicando en cursiva as letras abreviadas. Así a palabra «not^o» transcribíese como «notario».
- Cando o til de nasalidade <~> vai sobre unha vogal con valor de nasal implorativa, transcribíese cun n en letra cursiva; por exemplo, «façã, fiserẽ, çõ» transcribíense por *façan, fiseren e con*.
- Respéctanse os dobres usos dos grafemas <u> e <i>, cos seus valores de vogais e de consoantes. Así encontramos «ualese, uiren» que hoxe escribiríamos con <v> «valesse, viren», e tamén «igleia ou aia» que na ortografía actual levan o grafema <x> «igrexia ou haxa».
- En xeral seguimos as normas de transcripción de uso máis frecuente nos documentos galegos, publicadas polo profesor Ramón Lorenzo (1988).

TRANSCRICIÓN DO DOCUMENTO

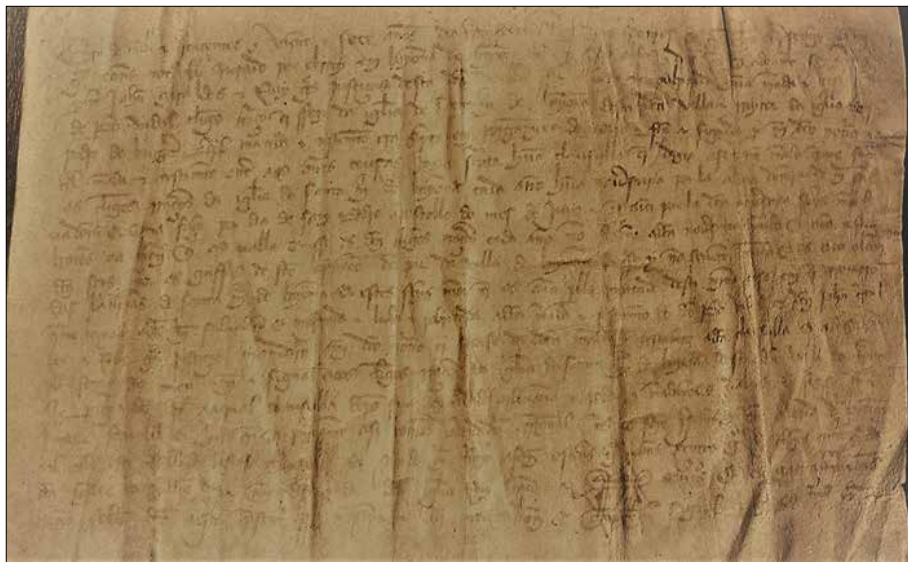
Baiona, 1389, 10 de novembro

Traslado dunha cláusula da manda e testamento de Pero Vidal, reitor da igrexa de San Pedro de Burgueira en que ordena sufraxios por seis maravedís.

Era de mill¹ et quatro çentos et viinte et sete anos², día quarta feira, dez días do mes de nouembre, em presença de mī^[01] Gonçaluo Eanes, notario público jurado por el rey em Bayona³ de Miñor et en seu alfoz, et con as *testemuñas* que adeante son *escriptas*,^[02] perante Johán Giraldes et Ruy Gonçalues, justiças desta dita villa, foy liuda et publicada hũa manda et testamento^[03] de Pero Vidal, clérigo rraçoero que foy da igreia de santa María de Bayona⁴ desta dita villa, rreytor da igreia de san^[04] Pedro de Burgeira; a qual manda et testamento era *scripto* em pergamiño de coiro et feito et signado por mī, dito notario, na ^[05] qual manda et testamento ontre aas outras cousas jasía *scripta* hũa clausulla que disía así: *Item mando que me façan*^[06] os clérigos rraçoeros da igreia de santa María de Bayona⁵ cada ano⁶ hũa nouersaria por la alma de mī et de Martín Sal^[07]uadores et que ma façan por día de san Pedro apostollo do mes de juyo, et que aian por la dita nouersaria seys marauedís de^[08] brancos en moeda que os ualla. Et se os ditos clérigos rraçoeros cada ano⁷ non fiseren a dita nouersaria^[09] den seis marauedís os gafos de sante Esteuão de par da villa de Bayona⁸. Et, se y non se uiren, mando que os aia o lume^[10] das lánpadas de santa María de Bayona⁹. Et estes seys marauedís que os aian perla meatade desa miña casa em que ora moro,^[11] que me leixou o dito Martín Saluadores. Et mostrada et liuda et pobricada a dita manda et testamento do dito Pero Vidal, os ditos Johán Giral^[12]des et Ruy Gonçalues, justiças, mandaron a mī, dito notario, que sacase da dita manda et testamento a dita clausulla et a desse en^[13] publica forma con meu nome et signada aos clérigos rraçoeros da igreia de santa María de Bayona¹⁰ desta dita villa, por quanto^[14] lle pertencía de dereito, a a qual clausulla deron súa outoridade ordinaria¹¹ et poder et mandaron que ualese et fisesse fe en^[15] juiso et fora del, et hu quer que paresçese¹², así como¹³ o verdadeiro

original¹. Testemuñas que foron presentes et viron o verdadeiro orrighi^[16]nal onde este traslado desta cláusulla foi sacado: Martín Triigo, Alfonso Esteues, Gonçaluo Eanes Çenteo, Gonçaluo Lourenço, clérigos rraçoeiros da^[17] dita igreia, que o pediron por nome de si et da dita igreia, Ruy Eanes et outros.

Et eu, Gonçaluo Eanes,^[18] notario sobre dito, a esto presente foy et escripui et aqui meu nome et signal pugi que tal he.^[19]

ACT: Doc. Baiona 43

DOCUMENTO/MONUMENTO

Desde que Jacques Le Goff reflexionase sobre os termos “documento/monumento” (1984: 95-106) para designar os materiais da memoria colectiva, podemos valorar mellor a función social do estudo do noso patrimonio documental.

Un documento, por ser unha proba dun feito histórico, pode ser falsificado e manipulado. Desde que en 1440 o humanista florentino Lorenzo Valla demostrara con argumentos filolóxicos a falsidade da *Donatio Constantini*, base dos históricos estados vaticanos, as distintas ciencias relacionadas coa natureza e evolución da comunicación escrita son obxecto de continuado estudo e facilitan un coñecemento multidisciplinar dos documentos e das súas funcións sociais. Este documento falsificado é un auténtico monumento, obra dos poderes do século VIII, baixo o papa Esteban II e o rei dos francos Pepino o Breve.

Hoxe, ademais de ser o documento unha proba dun acto máis ou menos válido que garante unha propiedade ou un compromiso, o documento é testemuña dunha sociedade e dunha serie de xeracións que tiveron interese en conservalo. Pódese estudar criticamente a súa trazabilidade desde a súa orixe ao seu estado actual, máis ou menos ben conservado, en arquivos públicos ou privados, como se se tratase dun

alimento imprescindible para a construción dunha sociedade con memoria propia, con conciencia de seu.

En 1960 Paul Zumthor establece unha distinción entre os monumentos lingüísticos e os simples documentos; os primeiros son como pezas construtivas e os segundos limitáanse ás necesidades normais de comunicación. Para Zumthor o que transforma un documento en monumento é a súa utilización polo poder. Pero para Le Goff todo documento pode ser analizado ou criticado como monumento. Esta palabra está relacionada co verbo latino «monere» que significa «facer pensar», «facer recordar», «advertir», «chamar a atención». Un documento é un produto dunha sociedade concreta “que o fabricou segundo as relacións de forza dos que tiñan o poder”.

Un paso máis, unha colección de documentos, como estes da igrexa de Santa María de Baiona que se conservan no Arquivo Diocesano de Tui, ten un valor colectivo que nos descubren as novas ciencias sociais. “Produto de um centro de poder, de uma senhoria quase sempre eclesiástica, um cartulário deve ser estudado numa perspectiva económica, social, jurídica, política, cultural, espiritual, mas sobretudo enquanto instrumento de poder” (Le Goff, 1984: 104).

TESTAMENTO DE PERO VIDAL

No ano 1388 da era cristiá había na igrexa de Santa María de Baiona dous abades e dezaseis cregos razoeiros, cregos que tiñan dereito a unha ración ou parte dos ingresos que tiña a igrexa. Nun documento desta igrexa e desta data aparecen os seus nomes:

Pero Vidal et
 Gonçaluo Eanes Çenteo et
 Afonso Esteues et
 Johán de sam Domingo et
 Johán Martís Rrodoam, et
 Gomes Eanes et
 Rui Martís, o uello et
 Gonçaluo Lourenço et
 Rrui Martís Çiclai et
 Johán Migelles et
 Diego Peres et
 Gomes Lourenço et
 Rrui Martís et
 Johán Migelles et
 Johán Lucas et
 Johán Martís, o moço,

O primeiro da lista, Pero Vidal, que xa en 1350 actuara como procurador dos abades e dos razoeiros, en 1389 xa deixara der ser razoeiro da igrexa de Baiona e pasara a ser reitor da igrexa de S. Pedro de Burgueira. A pesar deste novo destino, distante a máis de cinco horas de camiño, Pero Vidal seguía vivindo en Baiona nunha casa que lle deixara Martín Salvadores.

No documento que agora presentamos recóllese unha manda do testamento deste crego, onde deixa seis marabedís “Et estes seys marauedís que os aian perla meatade desa miña casa em que ora moro, que me leixou o dito Martín Salvadores”. Os seis marabedís están destinados a que os seus compañeiros de toda a súa vida profesional, os clérigos razoeiros de Santa María de Baiona, lle fagan unha “noversaria” (misa de aniversario) cada ano no día de S. Pedro apóstolo do mes de xuño, pola alma del e pola alma de quen lle regalara a casa, Martín Salvadores. Establécese no documento que se os razoeiros non fixeren algún ano a noversaria, entón que lles dean os seis marabedís aos leprosos de S. Estevo; e se por alí non se viren leprosos, que os seis marabedís vaian para o lume das lámpadas de Santa María de Baiona.

Este é o contido simple deste documento; cómpre agora descubrir a súa condición de monumento analizando dous instrumentos do poder eclesiástico que seguen presentes na actualidade.

OS RAZOEIROS. CREGOS EN FUNCIÓN DA INSTITUCIÓN

Como queda xa indicado, os cregos razoeiros eran complementos dos dous abades da igrexa de Santa María de Baiona. Así o explica o Sínodo de Diego de Muros (1482) onde se regula esta especie de funcionarios eclesiásticos.

“La iglesia de Santa María de la villa de Bayona de Miñor se solia regir y gobernar por dos clerigos beneficiados de la dicha iglesia... los quales vulgarmente se llamavan abades, e aquestos ponian e nonbravan raçoneros que sirviesen la dicha iglesia, cada unno por su parte e por su choro, en manera que cada unno nonbrava los que queria e non avia numero çierto en la dicha iglesia de los dichos raçoneros... a los quales... los dichos abades dieron en algund tiempo de comer en mesa commun e levavan las rentas de la dicha iglesia e las partian entre sy ygualmente anbos a dos cada unno la meytad” (García y García, 353).

A mesa en común dos abades cos seus respectivos razoeiros foi substituída por dar “çierta raçon en pan e vyno e dinero a los dichos raçoneros, cada unno a los de su coro”. Parece que a situación deste colectivo pasou por distintas etapas, ás veces conflitivas xa que o mesmo Sínodo de 1482 no apartado 7 dá normas para dirimir as contendas do clero e remata con estas palabras “E esta misma constituyçion mandamos que guarden entre sy los raçoneros de la iglesia de Bayona”

Cando se convoca este Sínodo o reparto de rendas da igrexa de Santa María de Baiona daba a metade para os dous abades a partes iguais e a outra metade para o conxunto de razoeiros. En tempos pasados este reparto podía ser suficiente, pero as queixas dos razoeiros ante o bispo Diego de Muros moveron a este a organizar a distribución dos ingresos desta igrexa.

“Plugonos de numerar e numeramos la dicha iglesia e beneficios della para que de aqui adelante para siempre jamas aya en ella dos abades e

quatorze raçoneros, siete de cada choro, e unn sancristan. E los abbades unno sea abbad de Bayona e otro abbad de Monte de Boy. E estos tengan cargo e cura de las animas... e administren los sacramentos. E cada unno dellos aya dos raçiones e lleve tanto como dos raçoneros... Queremos e mandamos que el dicho numero non pueda seer diminuido nin acreçentado en la dicha iglesia... e mandamos que agora e de aqui adelante para sienpre jamas, los fructos e rentas, asy de diezmos de mar commo de tierra, commo oferendas, commo de otras qualesquiera cosas a la dicha iglesia pertenesçientes, exçepto los aniversarios que las buenas gentes mandaron o mandaren al cabildo de los dichos abbades y raçoneros de la dicha iglesia... todas las otras cosas se partan por medeo, la una meytad sea para nos e para la nuestra mesa obispal e de nuestros subcesores exentamente e sinn cargo alguno, e la otra meytad sea de los abbades e raçoneros e sancristan... e se parta e divida en diez e nueve raçiones yguales, las quatro ayan los dichos abbades cada uno dos... e las quatorze raçiones ayan los dichos quatorze raçoneros, cada unno la suya... e la otra raçon, que son asy dies e nueve, ayala el dicho sancristan e tenga cargo de proveer de cera e de hostias...” (García y García, 355-356).

A cura de almas era cargo dos abades. Os razoeiros estaban en función sobre todo do coro e da xestión das distintas ovenzas ou oficinas necesarias para o funcionamento de igrexa; nesta colección de documentos aparecen razoeiros actuando como procuradores, notarios e escribáns. Na documentación medieval recollida en TMILG (Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega) nos distintos centros eclesiásticos, como mosteiros ou catedrais, rexístranse as varias oficinas ou ovenzas onde cregos, monxes e frades son ovenzais de hospitais, enfermarias, vestiarios... e aniversarias ou noversarias. Todo este persoal estaba en función non da cura de almas senón máis ben das necesidades e posibilidades da xestión económica, asistencial e litúrxica dos distintos centros eclesiásticos,

AS ANIVERSARIAS

O segundo instrumento de poder presente neste documento de 1389 da igrexa de Baiona son as “noversarias” ou misas aniversarias, que aparecen nestes documentos coas variacións fonéticas propias da lingua oral e dos procesos de aférese e disimilación: noversaria, universaria, anoversaria ou aniversario.

Cando o bispo Diego de Muros fai o reparto dos ingresos da igrexa de Baiona, reserva para el e a mesa episcopal a metade de todo menos “los aniversarios que las buenas gentes mandaron o mandaren al cabildo de los dichos abbades e raçoneros de la dicha iglesia, de las quales los abbades que solian ser nunca levaron ni ovieron parte, ni nos la avemos de aver ni nuestros subcesores, mas antes los ayan e lieven los dichos abbades e raçoneros... e subsuban por ello los cargos de la dicha iglesia” (García: 355).

Parece ser que os abades antes deste Sínodo de 1482 deixaban todos os ingresos das aniversarias para repartir entre os razoeiros e que, unha vez establecida a nova distribución de ingresos onde o bispo e a súa mesa se beneficiaban co cincuenta por cento

do resto das entradas da igrexa de Baiona, os abades, que saían prexudicados, podían entrar con razoeiros no reparto das aniversarias.

En menos dun século, desde que o xubileo declarado polo papa Bonifacio VIII promoveuse os sufraxios polos defuntos, a igrexa de Baiona tiña organizada a institución das aniversarias ou noversarias con propiedades acumuladas polas doazóns das “boas xentes” e polas adquisicións cos excedentes das rendas recibidas. Os textos que seguen coinciden na súa condición de monumentos do mundo medieval do poder eclesiástico.

Et dedes ende em cada hũu ano^s, por día de sam Migell de setenbro por foro aos clérigos rraçoeiros da dita igleia de Bayona ou a seus procuradores das nouersarias em seu nome, quinse marauedís de brancas de des dineiros o marauedí. Et por foros em cada hũu ano^s, por lo dito día, hũu capón et hũu açunbre de viño tolledao Et a seymento de uós, dito Esteuo Anes, et pesoas depós uós, que a dita cassa con toda súa bemfeitoría fique liure et desenbargada aas anouersarias da dita igleia de santa María de Bayona. (Doc. 15 Baiona 1379)

Tamén noutros centros eclesiásticos as institucións das noversarias son organizacións distintas da mesa do mosteiro ou do bispo, como se pode ver nos documentos de Santo Estevo de Rivas de Sil ou nos recollidos por Portela Silva no bispado de Tui e Lucas Álvarez no mosteiro de San Clodio.

et salvo ende huun leyro de herdade segundo está feita a que disen Carril de Cortes que dou aa oueença das Novesarias do dito mosteiro de Santo Estevo para que nos façan cada ano eno dito mosteiro de Santo Estevo hun novesario em outro dia de santa María de março ho abbade e convento que ý ouver pelo tempo, et as outras herdades e cousas sobreditas que sejam da mesa da abadía do dito mosteiro. (Duro Peña, 330)

a quinta parte do que a dita casa rendese devera seer para as aniversarias, mandaron que das ditas çinquo libras pagasen huna ao ouvençal das aniversarias e as quatro libras aa mesa do Cabidoo (Portela, 433)

Et logo os ditos dayan e cabidoo por nome da sua mesa e das aniversarias deron e outorgaron a fforo... (Portela, 432)

et tragerdes o noso quinon per vossa custa ao dito moesteiro, a a adega dos nouersarios, a oueença da enfermaria por dia de san Martino... (Lucas 478)

Et que uos anparemos con a dita casa et ixido et foro ssobredito de quen quer que uos la embargar per losbêes da dita igleia que son das aniuersarias. (Doc. Baiona 16 abril 1350)

Cando Pero Vidal fai o seu testamento, o corpo de razoeiros da igrexa de Santa María de Baiona contaba con dezaseis membros presididos por dous abades e a poboación da vila non chegaba a 700 habitantes. Esta proporción entre os oficiais eclesiásticos e os fregueses puido ser a máis alta na historia da igrexa do Val de Miñor. O coidado

das almas estaba ben atendido por dous abades; foi a abundancia de patrimonio, en parte debido ás fundacións de sufraxios anuais, o que permitía e requiría tal número de razoeiros. Como en tantas institucións, hai maiores esixencias no mantemento das estruturas que na consecución dos obxectivos.

Este documento/monumento de 1389 tamén nos transmite un exemplo da xerarquía de valores medievais: mestura do medo de ultratumba, a caridade cristiá e as necesidades litúrxicas. Pero Vidal destina seis marabedís da renda da metade dunha casa que recibira dun posible familiar ou amigo, Martín Salvadores, para que cada ano os cregos razoeiros de igrexa de Santa María de Baiona celebraren una “noversaría” pola súa alma e pola do seu benfeitor. Tiña que ser o día de San Pedro do mes de xuño e se algún ano os razoeiros non puideren facelo, manda o testamento que pasen os seis marabedís para os “gafos de Sante Esteuño”. Como tamén cabería a posibilidade de que ese ano non se viren leprosos pola contorna da citada ermida, os seis marabedís estarán destinados a iluminar o templo de Santa María, destino que sempre se podería cumprir. A salvación da alma propia e a de a quen lle estaba agradecido, a axuda aos enfermos marxinaos e finalmente a colaboración cos ritos da comunidade de fe son as tres preferencias presentes no testamento do crego miñorán do século XIV. Monumento mesmo hoxe recoñecible na sociedade do Val de Miñor, aínda que a lepra teñamos que cambiala por outros tipos de marxinação do século XXI.

Pola contra non durou tanto a ermida que en 1592 aparece no libro de actas do Concello de Baiona co nome de Santystevan e que por estar derribada lle conceden catrocentos réas para “adrezarla... por ser de San Lázaro donde se remediavan los pobres heridos del dicho mal” (García Oro, 355). A pequena ermida de San Esteban, que os veciños do Burgo de Baiona aínda recordan como carpintería e que daba nome a praia de Santa Marta, foi fagocitada polo recente crecemento urbanístico desta histórica vila. Os monumentos que nos queda son o pequeno pergameo que hoxe presentamos e a Fonte dos Gafos a pouca distancia de onde perdemos a ermida.

Ermida de San Estevo, derruída en 1999 (?) (Martínez Tamuxe, 67)

Fonte dos gafos. (Baiona, rúa do Burgo)

NOTAS

1 Forman parte do Patrimonio documental de Galicia “Os documentos anteriores a 1901, xerados, conservados ou reunidos por outras entidades particulares ou persoas físicas, que teñan interese para a historia de Galicia” (art. 109). https://www.xunta.gal/dog/Publicados/2016/20160516/AnuncioC3B0-110516-0001_gl.html

BIBLIOGRAFÍA

- ACT: Abreviatura de Arquivo da Catedral de Tui.
- DURO PEÑA, Emilio (ed.) (1977): *El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudos Orensanos “Padre Feijóo”.
- GARCÍA ORO, José e PORTELA SILVA, Mª José (2003) *Baiona de Miñor en sus documentos. Actas municipales correspondientes al siglo XVI*. Pontevedra: Servicio de Publicaciones, Diputación Provincial de Pontevedra.
- GARCÍA Y GARCÍA, Antonio (1981) *Synodicon Hispanum. I Galicia*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- LE GOFF, Jacques (1984) “Documento/monumento” in *Enciclopèdia Einaudi. Vol 1. Memòria-Història*. Lisboa: Imprensa Nacional- Casa da Moeda.
- LORENZO, Ramón: (1988) “Normas para a edición de textos medievais galegos” en DIETER KREMER (ed.) *Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et Philologie ramanes*. T.VI, Tubingen: Max Niemeyer Verlag, 76-85.
- LUCAS ÁLVAREZ, Manuel / Lucas Domínguez, Pedro (eds.) (1996): *El monasterio de San Clodio do Ribeiro en la Edad Media: estudio y documentos*. Sada / A Coruña: Edicións do Castro (Publicacións do Seminario de Estudos Galegos).
- MARTÍNEZ TAMUXE, Xoán e MARTÍNEZ BARBOSA, Juan Ramón (2008) *Santa Mariña de Baña e o eremitorio de San Cosme. Aproximación histórica*. O Rosal: Gráficas Lomba.
- PORTELA SILVA, Ermelindo (ed.) (1976): *La región del obispado de Tuy en los siglos XII a XV. Una sociedad en expansión y en la crisis*. Santiago: Tip. El Eco Franciscano. Separata de Compostellanum (20).
- SÁNCHEZ CARRERA, M^a del Carmen (1997) *El Bajo Miño en el siglo XV. El espacio y los hombres*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ZUMTHOR, Paul. (1960). “Document et monument. A propos des plus anciens textes de langue française” in *Revue des sciences humaines*. Fac. 97, pp.5-19. Faculté des lettres de l’Université de Lille.